

KARANLIKTA KALMIŐ BİR EYLEMCİ:
İTTİHATÇI KOMÜNİST
SALİH ZEKİ (KUŞARKOV)

ARSEN AVAGYAN

SUNU

Arsen Avagyan, yalnızca Türkiye komünist hareketi tarihinde değil, ama aynı zamanda Türkiye tarihinde ve Ermeni soykırımında çok tartışmalı bir yere sahip Deyr-ül Zor mutasarrıfı, Türkiye Komünist Teşkilâtı kurucu-yöneticisi Salih Zeki'nin yaşam öyküsünü, Ekim Devrimi'yle yaşadığı büyük dönüşümle birlikte ele alıyor. İlk kez Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve Rusya Devlet Siyasî ve Sosyal Tarih Arşivi (RGASPI) belgelerini kullanarak Salih Zeki'nin gerçek doğum ve ölüm tarihleriyle birlikte kimliğini ve kişiliğini irdeliyor, yürüttüğü çalışmalar hakkında kapsamlı bilgi veriyor.

Belgelerin yanı sıra geniş bir bibliyografya çalışmasının ürünü olan çalışmasında Arsen Avagyan'ın gönderme yaptığı bir dizi Ermenice tarih çalışması ve anı hakkında da Türkiyeli okur ilk kez bilgi sahibi oluyor. Arsen Avagyan bu önemli çalışmasıyla genel olarak Ermeni soykırımı ve Türkiye'nin kuruluş süreci hakkındaki tarih yazımına da son derece özgün katkılardan birini sunmaktadır.

Kitabın eklerinde yer alan Salih Zeki'nin özgeçmiş belgesinden, onun TKP kuruculuğundan önce Azerbaycan Devrimi'nde çok önemli bir rol oynadığını, devrimci komite içinde yer aldığını ve Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) üyesi olduğunu da öğreniyoruz.

TKP'nin kuruluş sürecinin başlangıcınının 100. yıldönümüne denk gelen 2020 yılı başlarında yayınladığımız bu çalışmada 1936 yılında Mustafa Suphi ve arkadaşları hakkında "15'ler hatırasına" adıyla yayınlanan makale derlemesine [Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1925-1936)*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 618 ve devamı] Salih Zeki "Subhi Yoldaş ve 16 Şehitler" başlıklı Türkçe bir makale yazdıysa da, onun makalesine kitapta yer verilmemişti ve "derlemeye girmemiş bir makale" notuyla ayrı olarak dosyaya konmuştu¹. Bu makale derlemesinin kapağı, arşiv bilgisi ve asıl belgenin daktilosunun kopyası da ilk kez bu kitapla birlikte yayınlanmış oluyor.

Erden Akbulut

Ocak 2020

1 RGASPI, f. 532, op. 4, d. 395, ss. 1-092 arka.

Önderlere ve siyasetçilere göre, eylemciler üçüncü ve dördüncü planda kalırlar. Adları, tarihte ancak belirli bir olay veya olgu ile anılır. Eylemciler genel olarak siyasetçiler tarafından kullanılır ve onların kadrolarında yer alırlar. Tarihte eylemcilikten siyasetçiliğe geçen ve üst seviyelere ulaşan, hatta büyük önder haline gelen kişiler de vardır. Önemli örneklerden biri Sovyet lideri İosif Stalin'dir. Devrimciliğe eylemcilikten başlayarak Rus devrim tarihine adım atan Stalin² sonunda dünyanın en tanınmış ve güçlü liderlerinden biri oldu. Eylemcilerden bazıları da siyasete girmeden aynı seviyede kalırlar ve adlarına tarihçilerin kimi araştırmalarında rastlanırlar.

2 Bu tür eylemler arasında, ünlü devrimci ve çocukluk arkadaşı Kamo ile beraber Tiflis'te banka postası arabası soygunu da vardır. Bkz. Edvard Radzinsky, *Stalin: The First In-depth Biography Based on Explosive New Documents from Russia's Secret Archives*, Anchor, (1997), s.61.

On dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye tarihindeki birçok olayda rol almış ve bu olaylardan sonra eylemcilikten siyasetçiliğe yükselmiş, Bakü'deki Türkiye Komünist Partisi kurucu kadrosunda yer alan ve 1920 Nisanında Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulma hareketinde çarpıcı bir rol oynayan Salih Zeki de, tipik bir eylemci örneğidir. Siyasetçi kimliğine üç yıl gibi çok kısa bir sürede ulaşmıştır. 1920-1922 yılları, komünist yoldaş Salih Zeki'nin en parlak dönemidir. 1922'den sonra tarih sahnesinden kaybolup, anavatana dönmeyen, Sovyetler Birliği'nde kalarak, atalarının soyadını (Kuşarkzade-Kuşarkov) alan Salih Zeki, hayatının kalan bölümünü SSCB'de yayınlanan Türkçe devrimci yayınlarda editörlük yaparak, Rusçadan Türkçeye komünist eserleri tercüme ederek, Tiflis'te SSCB Bilimler Akademisi Şubesi'nde ve Moskova'da Komintern'in Yürütme Komitesi ve KUTV³'nin Sömürgeci ve Ulusal Sorunlar Enstitüsü'nde çalışarak orta düzey bir Sovyet bürokrati olarak yaşadı. 1933'te kaleme aldığı kısa otobiyografisinde Salih Zeki kendi hayatını iki döneme ayırıyor: "Benim hayatım iki dönemlidir. Birinci dönem 1916'da bitiyor, ikinci dönem 1919'da başlıyor. Aradaki zaman geçici bir süreden ibaret. Birinci dönemde kendimi hiç

3 Komunističeskiy Universitet Trudyaşhiksy Vostoka - KUTV (Rusça) – Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi.

de iyi hissetmiyorum, çünkü burjuvaziye hizmet ettim. İkinci dönemde kendimi çok iyi hissediyorum, çünkü proletaryaya hizmet veriyorum.”⁴.

Salih Zeki'nin adı esas itibariyle iki tarihî olayda öne çıkar: 1915 Ermeni soykırımının ikinci evresinde, yani Suriye-Mezopotamya toplama kampları döneminde Ermenilerin imha edilme hareketinde (1915-1916)⁵ ve 1920-22 Bakü'deki Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş faaliyetlerinde; bu iki olayda o önemli ve çarpıcı roller oynar. Nitekim bir yandan Çanakkale kahramanı Sarkis Torosyan ailesinin hukuksuz bir biçimde sürgüne gönderilmesinde, öte yandan Kazım Karabekir ile TKP adına görüşmelerde ve Mustafa Suphi'lerin anavata dönuş hazırlıklarında Salih Zeki'nin adı geçer. Ne var ki yaşamı ve faaliyetleriyle ilgili o denli çelişkili ve birbirini çürüten bilgiler yayınlanmaktadır ki, bun-

4 “Моя жизнь разделяется на две эпохи. Первая кончается в 1916г., вторая начинается с 1919г. В середине полоса переходная. Я чувствую себя в первый период очень нехорошо, потому что я служил буржуазии, - во второй период - очень хорошо, потому что я служу пролетариату” - Российский Государственный Архив Социально-Политической истории (РГАСПИ) (Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arxiv Socialno-politiçeskoj istorii (RGASPI) - Rusya Devlet Siyasal ve Sosyal Tarih Arşivi), fon (dosya) 532, opis (gömlek) 12, dokument (belge) 4306, list (sayfa) 9.

5 Raymond H. Kevorkian, Soykırımın İkinci Safhası. Sürgüne Gönderilen Osmanlı Ermenilerinin Suriye-Mezopotamya Toplama Kamplarında İmha Edilmeleri (1915-1916), İstanbul, Belge yayınları, 2011.

ların Salih Zeki adlı farklı kişilere ait olduğu izlenimi dahi uyanabilir⁶.

Salih Zeki hakkında yanlışlıklar öncelikle gerek onun ayrı bir araştırma konusu olarak ele alınmamış, gerekse faaliyetlerinin yüzeysel olarak incelenmiş olmasından kaynaklanır. Oysa, Ermeni soykırımında üstlendiği rol ve faaliyetler, Holokost'ta Auschwitz toplama kampı kumandanı Rudolf Hess'in eylemleri ile kıyaslanabilir düzeydedir. Holokost sürecinde en büyük toplama kampı olan Auschwitz'in kumandanı R. Hess insanları yok etme operasyonları hazırlayıp şahsen uyguladı. Ermeni soykırımını sürecinde Salih Zeki, Deyr-i Zor ve Resü'l-ayn gibi tehcir edilen Ermeniler için en büyük toplama kamplarını sınırları içine alan Zor sancağı mutasarrıfı idi. Buralardaki Çeçenlerden ve Araplardan çeteler kurup, Deyr-i Zor ve Resü'l-ayn'da toplanan binlerce Ermeniden oluşan kabilelerin topluca imha edilmesi operasyonunu organize etti; bu nedenledir ki Ermeni soykırım tarihinde, "Canavar Zeki" olarak anılır.

6 Bu konuda Ermeni tarihçi Mihran Minasyan: "Deyr-i Zor kıırımından mucizevi bir şekilde kurtulanların geneli, anılarında Zeki hakkında yazmışlardır. Aynı zamanda, Deyr-i Zor mutasarrıfı Salih Zeki Bey'in yaşam öyküsü kaynaklarında çelişkili bilgiler mevcuttu" diye çok ilginç bir tespit yapıyor. bkz. Mihran Minasyan, *Aram Antonyani antip grarumnere Ter-Zori kotoracnerum masin* (Ermenice) (Aram Andonyan'ın Deyr-i Zor katliamı hakkında yazıları), "Haigazian Armenological Review", vol. 35, Haigazian University Press, Beyrut 2015, p.700-701.

1915 yılında Develi (Everek) kaymakamı olan Salih Zeki'nin, Develi ve civarındaki Ermenilere yaptığı işkenceleri ve katliamları bir tanık, anılarında “Toprağın her köşesinde ölü gölgeleri vardı. Biri nereye gidiyorsunuz diye sorsa, cevabımız ölüme, işkenceye, Zeki'ye olurdu” diye yazar.⁷

Yaşamının sonraki yıllarında, artık devrimci ve komünist olan “Yoldaş Salih Zeki” düşmanlara, karşıdevrimcilere karşı aynı yöntemleri kullanarak, katliam yapmaktan kaçınmadı. 1920'de Bakü'de Türk harp esirlerinin kurşuna dizilmesinde aktif rol aldı ve Tiflis'ten S. Orjonikidze'ye gönderdiği 15 Ekim 1922 tarihli raporda bu katliamı gerekli ve haklı göstererek, imha edilen askerleri de “... Sovyetlere karşı saldırgan duygular besleyen esir Türkler” olarak nitelemiştir.⁸

Bu örnekler, Salih Zeki'nin sıradan bir psikopat değil, tersine soğukkanlı, kararlı, görevine sadık ve istenen neticeye varmak için bir an bile tereddüt etmeden her tür yöntemi uygulayabilecek bir eylemci olduğunu inkâr edilemez bir biçimde ortaya koyar.

7 Aleks Krikoryan, Setrak Karagözyan, *Hisatakaran Everek- Fenesei* (Erm.) (Everek-Fenese Hatıraları), Paris 1963, s.603.

8 Российский Государственный Архив Социально-Политической истории (РГАСПИ) (Rossiyskiy Gosudarstveniy Arxiv Socialno-političeskoj istorii (RGASPI) – Rusya Devlet Siyasal ve Sosyal Tarih Arşivi), fon (dosya) 495, opis (gömlek) 266, dokument (belge) 8, list (sayfa) 7.

Salih Zeki'nin kimliğinin ve faaliyetlerinin doğru ve çok yönlü olarak tespiti için üç konunun açıklığa kavuşturulması gereklidir: Doğum tarihi, ölüm tarihi ve gerçek soyadı. Bu üç soru ile ilgili, pek çok çelişkili ve birbirini çürüten bilgi, bu eylemcinin yaşamının ve yaptıklarının bugüne kadar karanlıkta kalmasına katkıda bulunmuştur.

Ermeni soykırımı uzmanı olan Prof. Vahakn Dadrian da dâhil bazı tarihçiler, Salih Zeki'nin doğum tarihini 1879 olarak belirtirler⁹. 1878, 1880 ve 1882 tarihlerini de ileri sürenler vardır. Aslında, Salih Zeki 1883 yılında Samsun'da doğdu; bu onun sicill-i umumîdeki kaydında net olarak şöyle ifade edilir: “Salih Zeki efendi tüccardan ve ümera-yı Çerakise'den Kuşarkzade İsmail Efendi'nin oğludur. Bin iki yüz doksan beş sene-i hicriyesinde: sene-i maliye 1295: Samsun kasabasında tevellüd eylediği nüfus tezkere-i Osmaniye'sinde muharrerdir”¹⁰.

Salih Zeki'nin 1883 doğumlu olduğu, Komintern'in Haziran 1921'de toplanan 3. Kongresi delege listesin-

9 Zeki Bey, Karadeniz kıyısında bulunan Samsun'da 1879 yılında doğmuştur. The Armenian Genocide and the extraordinary role of Deir Zor governor Zeki Bey, https://www.youtube.com/watch?v=IOLkn2_zzsw; ayrıca bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, cilt 3 s. 942; Mihran Minasyan, *age*, s. 700

10 BOA, DH, SAID, dosya 113, gömlek 491, belge 247.

den de doğrulanabilir. Komintern 3. Kongresi'nin delege listesinde Salih Zeki, Türkiye Komünist Partisi üyesi ve 38 yaşında olarak gösterilmiştir.¹¹ Kısa otobiyografisinde ve çeşitli yıllarda doldurduğu anketlerde Salih Zeki doğum tarihini 1883 ve doğum yerini Samsun olarak belirtir¹². Son kanıt, Moskova (Rusya) yazılı vatandaşlık arşivinin Çertanovski şubesinde bulunan Salih Zeki'nin ölüm belgesidir. Ölüm belgesinde "Kuşarkov Sali Zeka İzmayloviç 3 Kasım 1940 yılında Moskova'da 57 yaşında vefat etmiştir" denmektedir.¹³

Salih Zeki'nin ölüm tarihiyle ilgili olarak da doğrulanmamış farklı bilgiler vardır. 1918 yılındaki Ermenice gazetelerde, Halep yakınlarında "Ermeni lejyon" askerlerinin, Beyrut'a kaçmak isteyen Salih Zeki'yi, yardımcısı Abdullah Yusuf ile beraber yakaladığına ve öldürdüğüne dair haberler yayımlanmıştır. Aynı bilgilere, Türk tarihçilerin çalışmalarında da rastlanır.¹⁴ Farklı bir

11 RGASPI, f. 490, op. 1, d. 17, s. 77.

12 RGASPI, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 3, 4, 9, 17.

13 Salih Zeki Kuşarkov'un ölüm kayıt belgesi için bkz. Ek 1.

14 "Nitekim 1914 yılında Develi'de ortaya çıkan bomba olaylarında görevlerinden alınmış, olayın ortaya çıkarılması için Develi Kaymakamlığına Samsunlu Zeki Bey (1878-1918) atanmıştır. Salih Zeki Bey olayın faillerini yakalamış, mahkeme etmiş ve suçluların bir kısmını idam etmiştir. Fakat Beyrut'a bir tren seyahatinde Ermeni gönüllüleri tarafından tanınarak, şehit edilmiştir", Yrd. Doç. Dr. Kadir Özdamarlar, *Develi Tarihinden Sayfalar*, <http://www.cagdasdeveli.com.tr/arsiv/index.php/arsiv/kose-yazarlari/27-yrddoc-dr-kadir-ozdamarlar/778-devel-tarhnden-sayfalar>

kaynağa göre de, Zeki ve yardımcısı Abdullah Yusuf, İngilizler tarafından yakalanarak Halep'te hapsedilmiştir. Fransız kuvvetlerinin Halep'e girmesinden sonra, Ermeni lejyonerler Zeki'yi ve yardımcısını öldürmüşlerdir.¹⁵

Fakat bu bilgilerin gerçekte alakası yoktur, çünkü 1920'li yılların başlarında, o, İstanbul'da Divan-ı Harb-i Örfî tarafından Deyr-i Zor Davası'nda gıyabında ölüm cezasına çarptırılırken¹⁶, Bakü ile Anadolu'daki komünistler arasında mekik diplomasisiyle bağ kuruyordu¹⁷.

Nihayet Salih Zeki'nin tarihçilerin dikkatinden kaybolmasına ve karanlığa gömülmesine sebep olan üçüncü sorun, ona yanlış soyadı atfedilmesinden kaynaklanıyor. Bazı araştırmalarda ve makalelerde 1934'te çıkartılan Soyadı Kanunu'ndan sonra, 1916-17 yıllarında Deyr-i Zor mutasarrıfı olması sebebi ile Salih

15 *Huşamatyan Severaki, patrastec Tovmas G. Arapian (Severaktsi)*, (Erm.) (Siverek Hatıraları, hazırlayan Tovmas K. Arapyan (Siverekli)), Beyrut 1971, s. 390

16 "*Tebcir ve Taktıl*" *Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları, İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, Derleyenler: Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 715-716.

17 Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 2 cilt, İstanbul, YKY, 2008, s. 913; *Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s. 103, 145.

Zeki'nin "Zor" soyadını aldığı belirtiliyor.¹⁸ Aslında Salih Zeki hiçbir zaman "Zor" soyadını kullanmamıştır. 1934'te Soyadı Kanunu çıktığında, zaten 15 yıldan beri Türkiye'de bulunmamaktaydı.¹⁹ Diğer Çerkesler²⁰ gibi kendi atalarının soyadını alıp, 1921'de komünist gazetelerde yazdığı makaleleri artık "Salih Zeki Kuşarkov" adı ile imzalamaktaydı. Örgütsel belgeleri ise Salih Zeki diye imzalıyordu. Kendi nüfus kağıdı ve parti kimliği de bu soyadla verilmiştir²¹. Bununla be-

18 -Mesela araştırmacı Selçuk Uzun "Deyr-i Zor cehenneminden TKP Teşkilat Bürosuna Salih Zeki Zor" makalesinde "Daha sonra 'Zor' soyadını kullanan Salih Zeki'nin 1913 yılında Alaşehir (Manisa) kaymakamlığı yaptığı ve bölgedeki Rum tehcirinde aktif rol aldığına ilişkin bilgiler bulunmaktadır" demektedir. <http://www.duzceyarelhaber.com/Selcuk-UZUN/13519-Deyr-i-Zor-Cehenneminden-TKP-Teşkilat-Burosuna-Salih-Zeki-Zor>.

19 Erden Akbulut, Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, İstanbul, İletişim, 2016, s.517.

20 Örneğin 1920'de Rusya'daki görüşmeler sırasında Ankara Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Bekir Sami atalarının soyadını kullanırdı - Kunduhov. Heyetteki bir başka üye, Yusuf Kemal Tengirşenk hatıralarında şöyle yazmaktadır: "Bekir Sami Bey kendisini ilk defa olarak (o tarihte bizde soyadı kullanılmıyordu) soyadı ile takdim etti.", bkz. Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul, 1967, s. 149.

21 Tarihsel araştırmalarda Salih Zeki'nin gerçek soyadı ilk kez Erden Akbulut-Mete Tunçay'ın *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)* adlı ortak çalışmalarında belirtilmiştir: "Komintern III. Kongresi'nin Fransızca yayın organı olan, 14 Temmuz 1921 tarihli *Moscou* gazetesinin 41.inci sayısında Süleyman Nuri ile ortaklaşa bir yazısı çıkan Salih Zeki'nin adının sonunda Koucherov/Kuşerov sözcüğü de vardır. Acaba Çerkes miydi?", bkz. Erden Akbulut, Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (19,20-1923)*, İstanbul, İletişim,2016, s.517.

raber arşiv belgelerine göre, “Yeni Yol” ve “Yeni Fikir” gazetelerindeki makalelerinde Salih Zeki “Sinza” edebiyat takma adını, Komintern’de ve Moskova’daki Doğu Araştırmalar Enstitüsü’nde çalışma yıllarında ise [Baba adı İsmail’e atfen] “İsmaylov” ikinci soyadını da kullanmıştır²².

Yukarıda belirtildiği gibi, Salih Zeki 1883 yılında Samsun’da ticaret ile uğraşan İsmail Kuşarkzade ailesinde doğdu.²³ Osmanlı İmparatorluğu’nun bazı vilâyetlerinde görev yaptığı süreçte, belgelerde ve anılarda Salih Zeki, “Çerkes Zeki” adıyla da anılır. Bilindiği gibi ilk önce, genellikle Adigeler için kullanılan “Çerkes” adlandırması, daha sonra tüm Kuzey Kafkasya halkları için etnik değil, sosyolojik ve birleştirici bir adlandırma olarak kullanılır hale geldi.²⁴ Salih Zeki’nin kökeninin hangi Kuzey Kafkasya halkına ait olduğu Osmanlı resmî belgelerinde belirtilmemiş olmakla birlikte, kimi kanıt ve belgeler, onun milliyetinin tam olarak tespit edilmesine izin vermiştir. Örneğin, Dr. Yohanes Lepsius “Almanya ve Ermenistan” adlı eserinde 1915 Everek olaylarını anlatırken kaymakam Salih

22 RGASPI, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 1, 3.

23 BOA, DH, SAID dosya 113, gömlek 491, belge 247.

24 “Çerkes” kelime ve nitelemesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye’nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, İstanbul, Belge Yayınları, 2004, s.9-21.

Zeki'nin Çeçen olduğunu yazar.²⁵ Salih Zeki ise, ailenin Çerkes kökenli olduğunu ve 1864 yılındaki Çerkes kavimlerinin büyük göçü zamanında Kuban bölgesinden Samsun'a göç edip yerleştirildiğini yazar²⁶.

Genel olarak, Sultan'ın 1867 tarihli fermanıyla Samsun ve çevresine Kuzey Kafkasya halklarından Abazalar²⁷ ve Şapsuglar²⁸ yerleştirildiler. Çeçen muhacirlerin yerleşim yerleri listesinde Samsun yoktu, ancak belli sayıda Çeçen aile şehre²⁹, yakın çevresine ve Canik sancağına yerleşmişlerdi.³⁰

25 18- Dr. Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918 – Sammlung Diplomatischer Aktenstücke*, Der Tempelverlag, Potsdam, 1919, S.131-133.

26 RGASPI, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 9.

27 *Abaza iskânı için belirlenen usul ve esaslara dair talimat*, 11 Nisan 1867, BOA, A.MKT. MHM, 380/57, Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri-I, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 121, İstanbul 2012, s. 81-87. Samsun'da Abazalar'ın iskânı hakkında bkz. İzzet Aydemir, *Göç. Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*, Ankara, 1988, s. 112. Hayri Ersoy-Aysun Kamacı, *Çerkes Tarihi*, İstanbul, 1994, s.121-132; Arsen Avagyan, *age* s.64.

28 Arsen Avagyan, *age*, s.64.

29 *Çeçen muhacirlerin istekleri üzerine Sivas'ta iskânları*, 20 Ocak 1861, BOA, A, MKT, MHM, 206/60, Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri- I,TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No. 121, İstanbul 2012, s. 313-315.

30 *Çeçen ve Kabartay muhacirlerinin Canik Sancağı'nda yerleştirilmeleri*, 2 Aralık 1860, BOA, A. MKT. MHM.201/42, Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri – I, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No.121, İstanbul 2012. s. 310-312 kitabında.

Salih Zeki'nin kökeninin Çerkes varsayımı, onun Ermenilere karşı olan duygularının temeli de dâhil bir dizi olaya ışık tutar. Kafkas Savaşı döneminde Çarlık ordusundaki Gürcü ve Ermeni asıllı generaller önemli rol oynamıştır ve Kuzey Kafkasya halklarının tehcirinde Çeçenlerin (Karabulak soyundan) kitlesel tehciri, Rus ordusundan Ermeni asıllı General Mikayel Loris Melikov³¹ ve Rus, sonra Osmanlı ordularında görev yapan Oset asıllı General Musa Kunduğov (Kunduhov)³² yardımı ile organize edilmiştir. 1866 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na 4.989 Çeçen aile sürgün edildi. Bunlardan 1.200 aile -ayn'a (Zor sancağına)³³, 47 aile ise Kars'a yerleşti, ancak daha

31 Çeçenlerin Osmanlı İmparatorluğu'na göçü hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Г. А. Дзагуров, *Переселение горцев в Турцию. Материалы по истории горских народов*. Ростов-Дон, 1925.

32 *Мемуары генерала Муса-паши Кундухова* (1837-1865), газета КАВКАЗ (Le Caucase). Париж. 1936 — 1937 гг. №№ 1/25, 2/26, 3/27, 4/28, 5/29, 8/32, 10/34, 11/35, 12/36, 3/39, 5/41, 8/44.

33 Çeçenlerin Zor sancağına yerleştirmesi hakkında bkz. *Re'sûlayn kazasında Çeçen muhacir iskânı*, 21 Şubat 1888, BOA, HH, THR, 465/3 Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri – I, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No. 121, İstanbul 2012. s. 412-413 kitabında; *Çeçen muhacirlerin kaynak suyundaki kükürt kokusundan hasta olmaları sebebiyle nakledilmeleri*, 5 Kasım 1890, BOA, DH. MKT, 1778/59, Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri- II, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No. 122, İstanbul 2012, s. 338-339 kitabında.

sonra Rus hükümeti'nin baskısı ile uzaklaşıp Deyr-i Zor'a³⁴ geçtiler. Nitekim Salih Zeki de, Deyr-i Zor ve Resü'l-ayn'a böylece yerleşen Çeçen'lerden 1916'da çeteler kurarak, o yörelere sürülmüş kalabalık Ermeni kitlesini yok ettirdi³⁵. Büyük bir olasılıkla, mutasarrıf tayin edilen Salih Zeki, soydaş olma içgüdüsüyle onlarla rahat iletişim kurdu; o zamanlar âsi ve hükümet aleyhinde davranışlarıyla tanınmış olan Deyr-i Zor ve Resü'l-ayn'da yerleşik Çeçen halkını, devlete itaatkâr hale getirip örgütleyerek onların yardımıyla bölgede toplanmış on binlerce Ermeninin katliamını gerçekleştirdi.

Burada önemli bir noktaya işaret etmek gerekir. Resmi Sicil-i Umumi'de Salih Zeki'yle ilgili şu bilgi de yer alıyor : “Türkçe ve Fransızca tekellüm ve kitabet eylediği ve Rumca okuyup yazdığı ve Çerkezceye aşina idüğü tercüme-i hâl varakasında mesturdur”.³⁶ Yani Türkçeye, Fransızcaya vakıf, Rumca okur-yazar ve Çerkesceyi de bildiği yazılıdır. Bundan, evde Çerkesce konuşulmadığı, belki annesinin Kuzey Kafkas-

34 Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ), ф. 149, Турецкий стол (старый), оп. 502а, д. 4468, 1857-67 гг., л. 117.

35 Aram Andonyan, *Medz Vocir*, (Büyük Kıyım), Boston 1921 s. 56-57.

36 BOA, DH, SAID, nr.113/247

yalı olmadığı sonucu çıkarılabilir.³⁷ Ne var ki, Salih Zeki'nin Mekteb-i Mülkiye'deki sicilinde “ana dili olan Çerkesce'den başka Fransızca bildiği sicilinde yazılıdır” deniyor³⁸.

Öte yandan, Salih Zeki'nin Çerkes kimliğine ve çocukluk döneminde Çerkes gelenekleriyle yetiştirildiğine, çok iyi at binmesi de işaret eder. Aram Andonyan'ın “Büyük Kıyım” (Medz Vocir) çalışmasında, Zor'daki katliamlarda Salih Zeki'nin rolüne ışık tutan bu temel kaynakta, buna “Zeki Bey çok iyi at binerdi, harika süvariler olan Araplar bile onu daima büyük övgüyle anarlardı. Möhren adlı siyah bir atı vardı. Onunla çoğu kez 10-12 saatlik yolu 6-7 saatte katederdi.”³⁹ şeklinde işaret edilmiştir. Ancak Salih Zeki kendini Avrupa uygarlığına daha yakın hisseder, sürekli Avrupaî giysiler giyer, Fransız edebiyatını ve konyağını tercih ederdi. Hatta Develi hapishanesinde insanlara işkence ederken veya Deyr-i Zor'da binlerce insanın öldürülmesini seyrederken konyak içer,

37 Salih Zeki'nin annesinin adı Melek Hanım'dır. Bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, cilt 3. s. 942 Melek Hanım hakkında fazla bilgi yok. Salih Zeki'in bir erkek kardeşi ve kız kardeşleri de vardı, bkz. RGASPI, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 9.

38 Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, cilt 3 s. 942.

39 Mihran Minasyan, *age*, s.691.

katillere “Bravo“ diyerek destek verirdi.⁴⁰ İlginçtir ki Kafkasya’ya yerleşmesinden sonra da “yoldaş Salih” şık yaşam alışkanlığından vazgeçmemişti. Nitekim, 1921 Bakü’de yazılan Salih Zeki ile ilgili kişisel özellikler raporunda, “Şenlikli hayata çok düşkün” olduğu özel olarak belirtilmişti⁴¹.

Salih Zeki’nin ticaret ile uğraşan⁴² babası İsmail Kuşarkzade ve ailesi, Samsun şehrinin varlıklı kesimindedi. Her halde ailenin maddî durumu, o dönemin ölçülerine göre, oğullarına iyi bir eğitim aldirmaya elverişli idi. SSCB’deki belgelerde Salih Zeki babasını küçük bir tüccar olarak gösterip, onun bütün varlığını “kardeşi ile paylaşan küçük ve yarı yıkılmış bir evden ibarettir”⁴³ biçiminde açıklıyor ve sonraki yıllarda babası tamamen yoksullaştığını ve ona kendisinin bak-

40 Mesela Everek’te (Develi) tutuklanan Ermenilere yapılan işkenceler hakkında şunu yazar: “Çok sayıda tanığın belirttiğine göre, jandarmalar, konağın avlusunda, tutukluları her gece öldüresiye dövüyorlardı; yerel Jön Türk liderleri ve gösteriden zevk aldığı anlaşılan kaymakam Zeki de, elindeki konyak şişesiyle bu olanları seyrediyordu”, Raymond Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, İstanbul, İletişim Yayınları 2015, s. 7301

41 Türkiye’de İşçi ve Sosyalist Hareket, TÜSTAV Komintern Arşivi Döküm 1, CD No: 34, Klasör No: 3_6, Belge No: 172-174 (Eski Türkçe); bu belgeyi bize veren Erden Akbulut arkadaşımıza içten teşekkür ediyoruz.

42 BOA, DH, SAID, nr.113/247,

43 RGASPI, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 9.

tığını belirtiyor⁴⁴. Fakat 1933 yılında doldurduğu ankette önemli bir özellik vardır. Orada babasıyla ilgili olarak 30-35 yıl önce ticaret ile uğraşan küçük bir tüccar⁴⁵ deniyor, yani en az 1902 yılına, yani Salih Zeki'ni Mülkiye'den mezun olduğu zamana kadar ticaret ile uğraşan, az-çok varlıklı ve böylece oğlunun tahsil masraflarını karşılayabilen bir insan.

Salih Zeki, ilk öğrenimini doğum yerinde, orta öğrenimini Trabzon'da mekteb-i idadide gördü. 1897'de mekteb-i idadiden takdir alarak mezun oldu⁴⁶. Yüksek öğrenimini İstanbul Darülfünunu'nda Mekteb-i Mülkiye'de (Siyasal Bilgiler) yaptı (1899-1902)⁴⁷; 12 Temmuz 1902'de (aliyyülâlâ derecelerden üç kıta idadi ve âli şهادetnameleri almıştır) büyük başarı ile mezun oldu.⁴⁸

İstanbul Darülfünunu'nda (Üniversitesi'nde) Salih Zeki'nin öğrenim gördüğü yıllar hakkında fazla bilgi mevcut olmamakla birlikte, Salih Zeki'nin kendi yazdıklarından öğreniyoruz ki, o yıllarda kendisi ünlü Türk komünisti, sonradan Türkiye Komünist Partisi

44 RGASPI, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 5.

45 RGASPI, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 5.

46 Aynı yerde

47 Mek. Nu. 167 (10), bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, cilt 3 s. 942

48 Aynı yerde

başkanı olan Mustafa Suphi'nin yakın arkadaşıymış⁴⁹. Salih Zeki bu konuda şunları yazıyor: “Subhi ile arkadaşlığımız ve dostluğumuz 1899'da başlar. Bu sene o, Erzurum idadisini bitirip İstanbul'a gelmiş ve Hukuk Mektebine girmişti. Bu münasebet çok samimi olarak dört sene devam etti. Subhiyi delicesine seven ve onunla beraber Makrıköyünde oturan validesi Nimet, o vakit Subhinin en yakın arkadaşları olan biz bir kaç Samsunlu talebeyi Subhiden asla ayırt etmezdi. Çok defalar cuma günleri Subhinin evinde toplanırdık. Nimet bizim her birimize kendi validemiz gibi bakardı. İkramlar ederdi. Subhi ile dostluğumuz mektep hayatından sonra da devam etti, lakin hayat bizi ayrı mantıklara almıştı”⁵⁰.

49 Salih Zeki'nin çalıştığı KUTV (Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi) nezdindeki Sömürgesel ve Ulusal Sorunlar Enstitüsü'nde 1936 yılında Mustafa Suphi ve arkadaşları hakkında “15'ler hatırasına” adıyla bir makale derlemesi yayınlandı [Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1925-1936)*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 618 ve devamı]. Salih Zeki “Subhi Yoldaş ve 16 Şehitler” başlıklı Türkçe bir makale yazdıysa da, onun makalesine kitapta yer verilmedi ve “derlemeye girmemiş bir makale” notuyla ayrı olarak dosyaya kondu. bkz. RGASPI, f. 532, op. 4, d. 395, ss. 1-092 arka. Kitabın ekler bölümünde bu belge yer alıyor.

50 RGASPI, f. 532, op. 4, d. 395, ss. 79-81 arka. Salih Zeki'nin yazımını korunmuştur – A.A.